

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG ÉS ISKOLA

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA 1956 utáni újra indulása után nem sokat kellett várni a társadalmi egyenlőtlenségek kérdésének felbukkanására, és miután a politikai vezetés „megengedte”, hogy az egyenlőség társadalmában, a szocializmusban is lehet rétegződés, azaz lehetnek társadalmi egyenlőtlenségek, hamarosan a „még egyenlőbb” területen, a közoktatásban is föl lehetett tárni az egyenlőtlenségeket.

Ameddig a társadalmi különbségek túl nagyok voltak, addig az iskolák és az iskoláztatás különbségeit mindenki magától értetődő, természetes dolognak vette, se különösebb érdeklődést, se különösebb indulatokat nem keltett. Amikor azonban mind Nyugaton, mind Keleten – más-más időpontban és más-más motívumok alapján – megindult a középfokú oktatás expanziója (ami Magyarországon szinte egybeesett az alapfokú oktatás nyolc évre hosszabbításával), akkor a társadalom érzékenyebb lett. Ameddig a különböző társadalmi csoportok gyermekei már az alapképzés egy részét is különböző iskolákban kapták, amelyek a szülők eltérő anyagi hozzájárulását igényelték, és amelyek formálisan is más-más továbbhaladási jogosultságot adtak, addig föl sem merült például az, hogy miért nem kap ugyanolyan szintű képzést, mondjuk, az elemi iskola hatodik osztályába járó gyerek, mint a polgári iskola második osztályába járó, utóbbi pedig miért nem kap olyat, mint a gimnázium második osztályába járó. (Ideális esetben mindhárom gyerek tizenkét éves volt.) Attól kezdve azonban, hogy bevezették az egységes nyolcosztályos általános iskolát, és a két háború közti 8 százalékról 25–30 százalékra emelkedett egy-egy korosztályban az érettségit adó középiskolákban tanulók aránya, több értelme lett a kérdésnek: hogyan lehet, hogy az egységes központi tantervekkel, azonos tankönyvekkel működő általános iskolák közül az egyik jobb továbbtanulási, majd életesélyeket ad, mint a másik. A középfok expanziója közepette megmaradt eltérő középfokú képzések léte pedig az egyenlőség ideológiáját harsogó szocializmusban felvetett egy további kérdést is: hogyan lehet, hogy a „társadalmi munkamegosztás” más-más helyén dolgozó szülők gyerekei következetesen más-más típusú középfokú iskolákba kerülnek, és ebből fakadóan továbbtanulási esélyeik sem egyformák. A kérdések szociológiai ihletettséggű megfogalmazása Ferge Zsuzsa érdeme, aki a KSH-ban 1963-ban végzett első rétegződés-vizsgálatban (*Ferge et al. 1966*) már feltett az oktatás és a társadalmi mobilitás kapcsolatát firtató kérdéseket. Megtudhattuk például, hogy milyen pályára szánják a szülők iskolás gyermekeiket a háztartásfő, sőt a nagypapa munkajelleg-csoportja sze-

rint; milyen az általános iskolás gyermekek tanulmányi eredménye a háztartásfő foglalkozása, illetőleg az apa iskolai végzettsége szerint. Még ugyanebben az évtizedben végzett az iskola és a mobilitás összefüggéseit firtató vizsgálatot Gázsó Ferenc, Pataki Ferenc, Sántha Pál és Várhegyi György (*Gázsó et al 1970*).

A szociológiai vizsgálatok adatokkal bizonyították, amit mindenki sejtett: a szelektációs mechanizmusok nem tűntek el, és minden közvetlen politikai beavatkozás – operáljon bár adminisztratív eszközökkel vagy ideológiai alapú megfélemlítéssel – csak ideig-óráig és csak részlegesen tudta megváltoztatni az alapvető tendenciákat. Így volt ez a két világháború között, és így volt 1945 után is.

„A tudományegyetemekre, a műegyetemekre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” eufemisztikus címet viselő 1920. évi XXV. törvény, amelyet közönségesen *numerus claususként* ismerünk, csak az országnak okozott kárt, amennyiben sok képzett fiatalját veszítette el, de azt nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó fiatalok tovább tanuljanak. Részben a törvényt lazábban értelmező szegedi és pécsi egyetemre mentek, részben külföldi (legfőképpen, bécsi, prágai, brünni, németországi és olasz) egyetemekre. A külföldi tanulás mögött nem az anyagi korlátokat nem ismerő jólét állt, hiszen a korabeli beszámolók súlyos diáknyomorról tudósítanak. Egy 1922-es bécsi jelentés szerint „a 701 diák közül 122 párosával fekszik egy-egy ágyban, 158 pedig nem reggelizik közülük. [...] A diákok semmi foglalkozást sem találtak elég súlyosnak és elég alantastnak ... Voltak statiszták, házi tanítók, munkások, csomaghordók a pályaudvarokon, mázsálók a vásártereken, újságárusok. Az egyaránt megerőltető fizikai és szellemi munka, a nem kielégítő táplálkozás és a rettentő lakásviszonyok természetesen nagyon megviselték a fiatalságot, és bizony a klinikáknak és kórházaknak állandóan voltak magyar zsidó diákápoltságok. A halálozási százalékszám is rettentő nagy volt.” (*Bethlen 1924*). Hasonló helyzetről számoltak be más egyetemi városokból is.

Nem hozott tartós eredményt később a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége által 1949. február 2-án hozott határozat sem, amelyben bevezették a továbbtanulásra jelentkező fiatalok származás szerinti kategorizálását, és amely kimondta, hogy a munkás- és dolgozó paraszti származásúak előjogot élveznek a felvételeknél. És hogy az arányok változására ne kelljen évekig várni, az egyetemeken 1949-ben véghezvitt tisztogatási kampány során számtalan középosztályból származó diákot távolítottak el mint megbízhatatlant. Mindezt kiegészítette sok, az egykori középosztályhoz tartozó személy internálása, kitelepítése, állásvesztése, kvalifikálatlan munkára kényszerítése, miközben lakásaikat elvették vagy társbérletesítették. Ami pedig a jövedelmet illeti: a helyzet úgy alakult, hogy a volt középosztály életszínvonala nem volt magasabb, sőt sok esetben alacsonyabb volt az igen szegényesen élő ország átlagánál.

A származás szerinti kategorizálást támogatta a szakérettséginek nevezett gyorstalpaló középiskola, amivel azt akarták ellensúlyozni, hogy mivel viszonylag kevés volt az érettségizett munkás- és parasztfiatal, összcserült az egyetemek meritési bázisa. Az úgynevezett „szakérettségiseket” kezdetben egy, később két év alatt készítették fel egyetemi tanulmányokra (*Kovács & Örkény 1981*). A kommunista párt adminisztratív intézkedései – amellet, hogy nem hoztak átütő eredményeket, és számtalan em-

beri tragédiát okoztak a megfelelő előképzettség nélkül egyetemre hajszoltak körében – hosszú távon sem hoztak eredményt. A bizonyítványokkal együtt nem adták át azt a kulturális tőkét, amely a két világháború között a zsidó fiatalokat kényszerítette arra, hogy akár nélkülözések árán is tovább tanuljanak, a második világháború után pedig a volt középosztályt arra, hogy egyrészt – akár további szűkülődés árán – minden nem hivatalos lehetőséget megragadjanak kulturális tőkéjük gyarapítására, másrészt arra, hogy évekre elhalasszák, és e halasztás ellenére mégis csak megszerez-zék a vágyott képzettséget. Két vizsgálat (*Gáti & Horváth 1992; Utasi et al. 1996*) is kimutatta, hogy a háború előtti középosztály második vagy harmadik generációjában már nagyrészt visszaállította korábbi társadalmi helyzetét.

De az erőszakos politikai beavatkozásoknak nem csak az alapvető arányokat nem sikerült megváltoztatnia, eredményei sem bizonyultak tartósoknak. Az 1992-es társadalmi mobilitás-vizsgálat adatai azt mutatják, hogy az 1950-es évek első felében értelmiségivé váló apák gyerekei kisebb arányban lettek diplomások, mint akár az előt-tük, akár az utánuk járó korosztály. Csakhogy „ami az első nemzedékben (apák kö-zött) emelkedést jelent, az a következő generációban »visszaüti«, és éppen az újonnan értelmiségivé lett apák gyermekei »hullanak ki« legnagyobb valószínűséggel származási rétegükből. Ezt bizonyítja, hogy amíg az elsőgenerációs értelmiségi apák fiainak mindössze 35 százaléka lesz maga is diplomás, addig a nem elsőgenerációs apák gyer-mekeinél ugyanez az arány 48 százalék” (*Bukodi 1995*).

A hatvanas években induló magyar egyenlőtlenség-kutató szociológiát eltérítette az értelmezés tisztaságától egy mozzanat: a művelőiben sűrűsödő indulat. Az indulat egyik forrása a csalódás volt, amit az keltett, hogy a társadalmi igazságosságot és egyenlőséget ígérő szocializmus rejtett módon újratemtette az igazságtalanságot és az egyenlőtlenséget. A működés diszfunkciói láttán az sem beszélhetett a rendszer életképtelenségéről, aki így gondolta. Legfeljebb az elveket kérhette számon a gyakorlaton. Az indulat másik forrása maga a sértett igazságérzet volt, amely nem tudta elfogadni, hogy az életesélyeket meghatározó iskolai pályafutásokat ne a gyerekek képessége, hanem más szempontok döntsék el. Az indulatból fakadó aktivista lendület némileg félrevitte az éles szemmel meglátott jelenségek értelmezését, amennyiben az egyenlőtlenségek újratermelésében nagyobb szerepet tulajdonított az iskolának, mint amekkora szerepe valójában volt. Közel tíz évnél kellett eltelnie ahhoz, hogy a Gázsó-Csákó-Liskó-Molnár kutatói team vizsgálatai alapján leírják, hogy: „Nem létezik semmiféle olyan pedagógiai eszközrendszer, amely meggátolná az iskolához képest külső társadalmi viszonyokból eredő egyenlőtlenségek iskolán belüli leképeződését, s garantálná, hogy a kedvezőbb helyzetben levő rétegek előnyösebb helyzetüket az iskolán keresztül ne örökössék át” (*Gázsó et al 1979*).

Addig azonban, ameddig a magyar oktatásszociológia eljutott idáig, igen sok értékes kutatás folyt, amelyben éles szemmel tárták föl a szinte természeti törvények könyörtelenségével érvényesülő szelekciós mechanizmusok rejtett összefüggéseit. A szelekció alapja az a természetes és – úgy tűnik – megváltoztathatatlan emberi törekvés, hogy a szülők legalább olyan vagy jobb társadalmi helyzetbe szeretnék hozni gyermekeiket, mint amilyenben ők vannak. Így volt ez 1945 előtt, 1945 és 1990

között, és így van 1990 óta is. Mindegy tehát, hogy valaki arisztokrata, középnemesi, nagypolgári, középosztályi, munkás- vagy kisparaszti családból származott-e; ha egyszer bekerült a társadalomnak abba a rétegébe, amelyben fizikailag könnyebb és érdekesebb a munka, nagyobb a jövedelem, több a hatalom és nagyobb a szabadság, akkor nemigen szeretné, ha gyereke nehezebb és monotonabb munkát kényszerülne végezni, kisebb jövedelemért és kiszolgáltatottabb helyzetben. És mivel ezekhez az előnyökhöz az iskolán keresztül vezet az út, mindent megtesz, hogy a gyerek végigjárja ezt az utat. Ebben persze versenyeznie kell a hozzá képest kevésbé jó helyzetben lévő csoportok elszánt és törekvő tagjaival, de jó esélyei vannak, mert több eszköz áll rendelkezésére. Könnyebben tudnak alkalmazkodni a szelekció mechanizmusaihoz, ha pedig lehetőségük van rá, akkor alakítják is azokat. Ha a szelekció kizárólag érdem szerint működik, akkor külön szellemi és anyagi befektetéssel igyekeznek gyerekeik teljesítményét növelni. Ha viszont módjukban áll, akkor a politika segítségével adminisztratív eszközökkel is alakítják a szelekciós mechanizmusokat. A két világháború közötti keresztény középosztály a *numerus clausus* bevezetésével hajlított maga felé a szelekciót. Az 1945 utáni kommunista felső réteg egyrészt közvetett módon iktatta ki gyermekeinek legesélyesebb versenytársait, amikor 1949-ben bevezette a származás szerinti kategorizálást; másrészt közvetlenül is összekötötte a szülő politikai érdemeit gyereke sorsával, amikor 1956 után a „Munkás-Paraszt Hatalomért” emlékérem, majd a „szocházások” tulajdonosainak gyerekeit gyakorlatilag mindenféle korlátozás nélkül vették föl az egyetemre. Az 1990 után hatalomra került konzervatív középosztály is alakította a szelekció mechanizmusait. A kilencvenes évek elejének oktatáspolitikája lehetőséget teremtett arra, hogy demokratikusan szerzett hatalmi helyzetét felhasználva létrehozza a hat- és nyolcosztályos gimnáziumokat. Mint-hogy a középiskolák zömének a városi, illetőleg fővárosi kerületi önkormányzatok a fenntartói, így voltaképpen helyi képviselő-testületek döntöttek az egész magyar iskolarendszert megrázó szerkezetváltozásról. És hogy ezeknek az önkormányzati képviselőknek a zöme valóban középosztálybeli, arról ugyancsak szociológiai kutatások adnak képet (lásd például Utasi 1997).

Az 1956-ot követő konszolidáció után már nem lehetett ugyanolyan durva eszközökkel belenyúlni a szelekcióba, mint korábban. Ám az érdekérvényesítés utat keresett magának, és általános iskolai szinten létrehozta a tagozatos osztálytól a kisegítő osztályig (iskoláig) ívelő kontinuumot, amelyben a helyek betöltése rejtett – pontosabban: nem mindenki előtt nyilvánvaló – mechanizmusokon keresztül történt. Már egy 1966-ban végzett vizsgálat kimutatta, hogy „a volt ének-zenei iskolások 66 százaléka édesapja vezető-értelmiségi foglalkozású, s az összes többi kategória csak a szülők 34 százalékát teszi ki – ezzel szemben a volt normál általános iskolások esetében épp fordított helyzet alakult ki: csak a szülők 34 százaléka vezető-értelmiségi, 66 százaléka munkás, paraszt, kistisztviselő, kisiparos” (Bácskai et al. 1971). Az ének-zenei tagozatra úgy vették föl a gyerekeket, hogy egy kis felvételi-szerű eljárás keretében megvizsgálták, van-e hallásuk és ritmusérzékük. Épp eszű ember azonban nem hiheti, hogy a vezető és értelmiségi foglalkozású apák gyerekeinek statisztikailag szignifikánsan jobb a hallásuk és ritmusérzékük, mint a „munkás, paraszt, kistisztviselő,

kisiparos” szülők gyermekeinek. Hasonló eredményről számol be Gubi Mihály említett tanulmánya, amelyből kiderül, hogy a 60 fővel induló két testnevelés tagozatos osztályból a 3. év végére összesen egy 38 fős osztály maradt, mert minden évben szelektáltak. Ám ha valaki azt hinné, hogy a szelekció alapja a sportbeli teljesítmény volt, az téved. „Tanulmányi meg nem felelés” miatt tettek át gyerekeket a normál osztályokba, miközben az osztályfőnök őszinte meggyőződéssel állította, hogy „ezek nem válogatott gyerekek”. Ugyanaz a – sokszor spontán – folyamat működött, mint amely révén a gyakorló gimnáziumok általános iskolai részlegei töltődtek föl. A ténylegesen gyakorló iskolaként működő gimnáziumi részbe felvételi szelekcióval kerültek a gyerekek, ám az általános iskola körzeti iskolának számított. Ennek ellenére a legszigorúbb körzethatárok szerinti beiskolázás idején is tele voltak „nem körzeti” gyerekekkel, akik – véletlenül – mind „vezető és értelmiségi foglalkozású apák” gyerekei voltak.

A tagozatos osztályokban jobb volt az átlagos tanulmányi eredmény, a gyerekek nagyobb arányban tanultak tovább a hivatalosan egyforma iskolákból álló iskola-rendszer jobb iskoláiban, ahonnan nagyobb arányban vették őket föl az egyetemre. Ez a végeredmény egy kétirányú folyamat eredője, amit a korabeli szociológiai vizsgálatok jól feltártak. Amikor megindultak a tagozatos osztályok, akkor teljesen mindegy volt, hogy zenében, testnevelésben vagy matematikában akar pluszt nyújtani, mert kiemelkedve a nagy szürkeségből, több család aspirációjának vált tárgyává, mint amennyi gyereknek helyet tudott biztosítani. És mint mindig, amikor bizonyos javak szűkösen állnak rendelkezésre, a hatalmi helyzet döntötte el a hozzájutást. A dolgok persze nem a nyers parancsuralmi rendszer logikája szerint történtek. Nem arról volt szó, hogy a párttitkár vagy a tanácselnök átadott az iskolaigazgatóknak egy listát, hogy ezeknek és ezeknek a szülőknek a gyerekeit vegyék föl a tagozatos osztályba. A végeredmény egy lágyabb folyamat eredményeképpen állt elő, amelyben a párttitkár és a tanácselnök legfeljebb kért, amelyben közvetlen személyes baráti vagy elvtársi vagy kölcsönös szívességi viszonyok is szerepet kaptak, annál is inkább, mert az iskolaigazgatók többnyire maguk is részei voltak a helyi hatalmi szerkezetnek. Nyolcvanas évekbeli vizsgálatok mutatták ki, hogy az iskolaigazgatók 70–80 százaléka párttag volt, és ami ennél is lényegesebb, különböző szakmán kívüli tevékenységek révén integrálódott a helyi hatalomba. Egy-egy általános iskolai igazgatónak átlagosan két funkciója volt az alábbi választékból: vadásztársasági elnök, horgászegyesületi elnök, tanácsstag, vb-tag, tanácselnök-helyettes, társadalmi tanácselnök, a Hazafias Népfront vezetője, vezető a Magyar Honvédelmi Szövetség helyi vagy körzeti szervezetében, munkásőrparancsnok, a polgárvédelmi törzsparancsnokság politikai helyettese, tűzoltóegylet elnöke, vezető funkció a pártban, a KISZ-ben vagy az úttörő szervezetben, szakszervezeti funkció, ÁFÉSZ igazgatósági tagság stb. (*Andor 1987*). Volt hát mihez lojálisnak lenni, volt kikhez barátságosnak lenni, ha kérni jöttek.

A folyamat másik szála az információhoz kötődik. A társadalomnak az a csoportja, amely kapcsolatai révén könnyebben el tudta érni, hogy gyereke bekerüljön a tagozatos osztályba, jobban fel is tudta mérni a dolog jelentőségét, ezért már eleve nagyobb arányban és nagyobb intenzitással is törekedett arra, hogy elérje ezt a célt.

A tagozatos osztályok kialakulását és elterjedését azonban nem csak a szülők felől érkező igény gerjesztette, hanem a pedagógia önmegvalósítás vágya is. A pedagógustársadalomnak mindig volt egy kreatív része, amely szeretett volna másképp és jobban dolgozni. Ehhez kiváló lehetőséget teremtett a tantervileg kissé eltérített, szociálisan pedig válogatott tagozatos osztály. Az utóbbi elem jelentősége talán nagyobb is volt. A tagozatos osztályok minden tantárgyból átlagosnál jobb eredménye (akárcsak a gyakorló iskolák esetében) sokszor nem is a jelentősen magasabb szintű pedagógiai munkából fakadt, hanem abból, hogy „válogatott gyerekanyaggal” dolgozhattak. Az azóta sajnos Svédországba távozott, és így módon a magyar oktatásszociológia számára elveszett Gubi Mihály (*Gubi 1985*) résztvevő megfigyelései szállították az első elemezhető adatokat arról, hogy mennyire más színvonalú munka folyik akár egyazon iskola két különböző osztályában, ha az egyik tagozatos, a másik pedig csak „normál”. És a két osztálybeli munka színvonala közötti eltérés nagyrészt abból fakadt, hogy a tagozatos osztály tanulói fegyelmezettek voltak, hajlandók voltak dolgozni, míg a normál osztályokba „kontraszelektált” gyerekek lehetetlenné tették a tanítást. Ugyanaz a tanár, aki a tagozatos osztályban mintaszerű órát tartott, a normálban csak arra törekedett, hogy botrány nélkül túlélje. A tagozatos osztályokban (és a gyakorló iskolákban) minden pedagógus magas szinten követelt, de nem mindegyik tanított ezen a szinten. Ezt csak azért tehették meg, mert – részben spontán módon, részben tudatosan szelektált – tanulóik otthon (szülői segítséggel, külön tanárral) töltötték ki a tanítás és a követelmény közötti űrt.

Tenni kellett valamit a nehezebben tanítható gyerekekkel is, hogy ne zavarják a többiekét, és ne nehezítsék meg túlságosan a pedagógusok mindennapi életét és munkáját. Az ilyen gyerekek léte azért volt különösen zavaró az iskolák mindennapi életében, mert a magyar pedagógiai kultúrából hiányzott (és a mai napig hiányzik) az a szemlélet és az a kidolgozott metodika, amely a középosztályi átlagtól kulturálisan eltérő eseteket kezelni tudja. Hogy velük mi történt, arról a Csanádi-Ladányi szerzőpáros tudósított, akik bebizonyították, hogy a nehézségeket a kiegészítő iskolák „nem rendeltetészerű” használatával próbálják megoldani. A kiegészítő elvileg az enyhén értelmi fogyatékos gyermekek számára teremtették, és még deklarált célja szerint sem adott nyolc általánosnak megfelelő végzettséget. Vizsgálatukból kiderült, hogy egy budapesti kerület kiegészítőbe járó tanulói közül mindössze 7 százalék származott szellemi dolgozó családjából, 79 százalékuk viszont fizikai dolgozó gyermeke volt, és ebből 49 százalék szakképzetlen (*Ladányi & Csanádi 1983*). Az újabb és újabb adatokból aztán az is kiderült, hogy azok a fizikai dolgozók, akiknek olyan nagy arányban lett a gyerekük kiegészítő, igen nagy arányban cigányok. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a kulturális másság pedagógiai kezelésére felkészületlen közoktatási rendszer nem az enyhén értelmi fogyatékos gyerekekkel duzzasztotta föl a kiegészítő osztályok számát, hanem azokkal, akiknek a képzését nem tudta megoldani.

Az általános iskolai hálózat belső differenciálódása a mai napig nem változott, legfeljebb bonyolódott a hat- és nyolcosztályos gimnáziumok megjelenésével. Egy 1997-ben végzett vizsgálatból látható, hogy az általános iskolából abban az évben kikerülő gyerekek milyen megoszlásban jártak normál vagy tagozatos osztályba (1. táblázat).

Ameddig az általános iskolásoknak átlagosan 28%-a járt tagozatos, és 72%-a normál osztályba, addig az olyan gyerekeknek, akiknek mindkét szülője diplomás, több mint fele (51%) tagozatos osztályba járt. Ha pedig a szülők képzetlenek voltak, akkor gyerekeik az átlag felét sem érték el, mindössze 13%-uk járt tagozatos osztályba. A különbségek legérzékenyebb mutatója az idegen nyelvi tagozat, amelynek számtalan sajátossága van: mindegyik más tagozatba szerveződő tantárgyhoz képest ennek a „tantárgynak” az elsajátítása a legidőigényesebb; kulturális értékén kívül a legnagyobb a pénzben kifejezhető piaci értéke, ami egyrészt abban nyilvánul meg, hogy e tudás megszerzésének alternatív piaci módjai drágábbak, mint bármely más „tantárgyé”, másrészt abban, hogy a munkapiacra ez a legkönnyebben konvertálható tudás.

1. TÁBLA

Milyen osztályba járt az általános iskolában, a szülők legmagasabb iskolai végzettsége szerint

A két szülő legmagasabb iskolai végzettsége	Normál		Tagozatos		Összesen
		matematika	idegen nyelv	egyéb	
Mindkettő felsőfokú	49	13	22	16	100
Egyik felsőfokú, másik érettségi	64	9	15	12	100
Mindkettő érettségi	66	9	12	13	100
Egyik érettségi, másik kevesebb	74	8	8	10	100
Mindkettő szakmunkás	83	4	4	9	100
Egyik szakmunkás, másik kevesebb	87	4	3	6	100
Átlag	72	8	10	10	100

Forrás: Andor-Liskó *Középiszkolaválasztás* kutatásának adatbázisa, 1997

A különbségek azután megjelennek a középiszkolaválasztásban is. Az 1997/98-as tanévben gimnáziumi tanulmányaikat kezdők 41 százaléka valamilyen tagozatos osztályból jött, míg a szakközépiszkolát kezdőknek csak 24; a szakmunkásképzőbe menőknek mindössze 13 százaléka járt tagozatos általános iskolai osztályba.

2. TÁBLA

Középiszkolaválasztás az általános iskolai osztály típusa szerint

Általános iskolai osztály típusa	Milyen középfokú iskolában tanult tovább? (%)		
	Gimnáziumban	Szakközépiszkolában	Szakmunkásképzőben
Normál	59	76	87
Matematika tagozatos	12	6	5
Idegen nyelvi tagozatos	16	8	3
Egyéb tagozatos	13	10	5
Összesen	100	100	100

Forrás: Andor-Liskó *Középiszkolaválasztás* kutatásának adatbázisa, 1997

A jelenség más összefüggésben megfogalmazva: a normál osztályokba járók 27 százaléka ment gimnáziumba, 73 százaléka szakközépiszkolába vagy szakmunkásképzőbe,

miközben a valamilyen tagozatos osztályban végzetteknek átlagosan 51 százaléka tanult tovább gimnáziumban. Az idegen nyelvi és a matematika tagozaton végzettek az átlagnál többen (58 illetőleg 55%), az egyéb tagozatosok az átlagnál kevesebben (43%). És nem pusztán azt regisztrálhatjuk, hogy a tagozatosok többen mennek gimnáziumba, hanem azt is, hogy ez a gimnázium nagyobb valószínűség szerint elitiskola. Ameddig a normál osztályban végzetteknek csak 6%-a került a *Köznevelés* rangsorában első tíz helyen álló középiskola valamelyikébe, addig a matematika vagy idegen nyelv tagozatosok kétszer annyian (12%).

A társadalmi egyenlőtlenségek nem csak a középfokú iskolák különböző fajtái között manifesztálódnak, a szelekció nem áll meg az iskolák kapujánál. Szó sincs arról, hogy amennyiben két eltérő családi háttérű, de azonos képességű fiatal bekerült egy azonos típusú (de nem egyazon) iskolába, mondjuk, gimnáziumba, akkor ettől kezdve életésélyeik azonosak. A egyenlőtlenség következő állomása az, hogy különböző eséllyel kerülnek ugyanannak az iskolatípusnak jobb vagy kevésbé jó intézményébe. Mert ezek az azonos típusú intézmények bizony nem egyformák: más-más színvonalon működnek, más-más tudást, és ily módon más-más esélyeket adnak.

3. TÁBLA

A gimnáziumi tanulók megoszlása településtípusonként, az apa munkajellegcsoportja szerint (1969/70-es tanév)

Az apa munkajellegcsoportja	A gimnáziumi tanulók közötti megoszlása*			A teljes népességen belül (1970)**
	Budapest	Vidéki város	Község	
Vezető állású/értelmiségi	37	21	15	5
Egyéb szellemi foglalkozású	33	31	24	18
Szaktmunkás	17	18	21	23
Betanított munkás	5	6	6	17
Segédmunkás	2	6	9	13
Mezőgazdasági fizikai	0	9	15	22

* *Gazsó 1971*

** *Andorka 1982*

A 3. táblázatból láthattuk, hogy a vezetők, értelmiségiek és szellemi foglalkozásúak gyermekei a fővárostól a községekig egyre csökkenő arányban töltötték meg a gimnáziumok padsorait. A fizikai foglalkozású szülők gyerekeinél ez éppen fordítva volt. Ez részben abból fakad, hogy minél kisebb egy település, annál nagyobb arányban áll a népesség fizikai foglalkozásúakból, és annál kisebb a választási lehetőség, hogy hová menjen a gyerek középiskolába, részben pedig abból, hogy ezekben a családokban kevésbé is törekednek arra, hogy gimnáziumba menjen. Ha viszont egy munkás vagy egy paraszt gyereke gimnáziumba ment is, nagyobb esélye volt arra, hogy ez kisebb település, gyengébb színvonalú gimnáziuma legyen. Bármilyen nagy is a valószínűség, természetesen nem lehet kijelenteni, hogy bármelyik budapesti gimnázium jobb színvonalú bármelyik más városban lévő gimnáziumnál, mert ez így nem igaz, hiszen vannak konkrét ellenpéldák. (A szerencsétlen voluntarista ötlet alapján létesített – és

hamarosan megszűnt – községi gimnáziumok esete természetesen sokkal egyértelműbb, itt megkockáztatható egy ilyen kijelentés.) Az iskolák településtípus szerinti különbsége tehát csak statisztikai valószínűség. Konkrét iskolák esetében viszont már megfogalmazhatók biztos állítások is. Gázsó Ferenc 1970-ben három budapesti elit és három nem elit gimnázium tanulóit vizsgálta társadalmi háttér szerint (4. táblázat).

4. TÁBLA

A tanulók megoszlása a szülők foglalkozása szerint elit és nem elit fővárosi gimnáziumokban, 1970

Iskola neve	Vezető állásúak és értelmiségiek Fizikai dolgozók gyermekeinek aránya		
	Elit	Szilágyi Erzsébet	51,7
	Eötvös József	51,8	18,1
	Móricz Zsigmond	49,2	18,9
Nem elit	Fürst Sándor	25,2	48,7
	Dózsa György	21,5	42,0
	Landler Jenő	17,2	43,4

Forrás: *Gázsó 1971*

A hat konkrét iskola alapján megfogalmazható állítás nem különbözik attól, amit akkor fogalmazhatunk meg, amikor csak a települések közötti különbségek valószínűségéről van szó: a fizikai dolgozók gyerekei, ha gimnáziumba mentek is, nagyobb eséllyel kerültek gyengébb iskolába. E konkrét iskolákat illetően már biztosan állíthatunk. Például azt, hogy a fizikai dolgozók gyerekei erősen alulreprezentáltak a vizsgált elit gimnáziumokban: miközben Budapesten 1970-ben az alkalmazottak 66%-a fizikai dolgozó volt, gyerekeik 3,6-szor kisebb arányban képviselik a csoportot. A nem elit gimnáziumokban is népességbeli arányuknál kevesebben vannak, de nem ilyen mértékben. Persze hat iskola adatai alapján nem lehet általánosítható kijelentést tenni, és sajnos ehhez hasonló, az iskolák között is különbséget tevő reprezentatív adat nem áll rendelkezésünkre az elmúlt évtizedekből. 1997-ből azonban már igen, mert a Liskó Ilonával együtt végzett vizsgálatba bekerülő iskolákat *Köznevelésbeli* rangsoruk szerint is kódoltuk,¹ és az 5. táblázatban látható, immár reprezentatív eredményt kaptuk.

A több mint negyedszázaddal későbbi reprezentatív adatok döbbenetes, százalékpontonra megegyező hasonlóságot mutatnak a hetvenes évek három konkrét elit gimnáziumának adataival: a vezetőik és értelmiségiek gyerekei most is ötven százalék, a fizikai dolgozók gyerekei most is húsz százalék körül vannak jelen az elitgimnázium-

¹ A *Köznevelés* című hetilap 1989 óta közli a középiskolák rangsorát, amelyet aszerint alakít ki, hogy az adott évben végeztek hány százalékát vették föl valamilyen felsőoktatási intézménybe. A rangsort sok jogos kritika érte az elmúlt években, ezek közül a két legfontosabb: nem feltétlenül a pedagógiai munka színvonalát mutatja, hiszen nincs tekintettel az egyes iskolák tanulóinak szociális összetételére; a mutató nem érzékeli, hogy a felvétel milyen arányban történt magas presztízsi intézménybe, ahová nehéz bejutni, és milyen arányban alacsony presztízsube. Némileg objektívebb eszközökkel dolgozik az újság 1999-es új rangsora, amely a közös érettségi/felvételi írásbeli dolgozatok átlaga szerint rangsorolja az iskolákat (*Köznevelés, 1999/13.*)

mokban. Azután ahogyan egyre rosszabb helyet foglal el a gimnáziumok rangsorában, úgy nő a fizikai dolgozó apák gyerekeinek, és csökken a vezetők és értelmiségiek gyermekeinek aránya, bár – mivel a fizikai dolgozók gyerekei gimnáziumba általában is kevesebben mennek – még a leggyengébb iskolában sem érik el a vezetők/értelmiségiek gyerekeinek arányát.

5. TÁBLA

A tanulók megoszlása a szülők foglalkozása szerint a gimnáziumok rangsorában, 1997

A gimnázium helye a Köznevelés rangsorában	Vezető állásúak és értelmiségiek gyermekeinek aránya	Fizikai dolgozók
1. és 10. hely között	58	18
11. és 50. hely között	53	21
51. helyen és hátrébb	39	29
Nincs a rangsorban	36	33

Amíg a főleg továbbtanulásra felkészítő gimnáziumok tanulói között csak a foglalkozási hierarchia felső rétege volt túlreprezentált 1970-ben, addig az ugyancsak érettségit adó, de a továbbtanulásra kisebb esélyt biztosító szakközépiskolák más képet mutattak.

A szakközépiskolákban az *egyéb szellemi foglalkozású* és a *szakmunkás* apák gyerekei voltak túlsúlyban, mivel a *vezetők/értelmiségiek* gyerekei – mint láttuk – inkább gimnáziumba mentek. Az iskoláknak otthont adó települések típusa (azaz a feltételezett színvonal) szerint is hasonló volt a megoszlás (6. táblázat), mint a gimnázium esetében, csak a szelekciós határ ment lejjebb: itt már betanított munkásig bezárólag volt nagyobb esély népesebb település szakközépiskolájába járni, és csak a segédmunkás, valamint mezőgazdasági fizikai apák gyerekeinek esélye volt kisebb. (A szakmunkás apák gyermekeinek esetében nincs ilyen pontos szabályosság, de a fő tendencia – Budapesten nagyobb arányban vannak – itt is látható.)

Miközben a hetvenes években általában igaz volt az, hogy a szakközépiskola inkább a közép- és alsó szintű szellemi dolgozók, illetőleg a szakmunkások gyerekeinek iskolája, azért az elit és kevésbé elit szakmák, illetőleg iskolák még ezen belül is differenciálták a gyerekeket. Ennek az a magyarázata, hogy annak is volt tépje, ki milyen szakközépiskolába jár, csak a tét nem a továbbtanulás volt, hanem egy divatosabb és/vagy perspektivikusabb és/vagy jobb kereseti lehetőségekkel kecsegtető szakma elsjátítása (7. táblázat).

A hetvenes években mind a Puskás Tivadar, mind az Autóközlekedési Szakközépiskola keresett volt kategóriáján belül, a közgazdasági szakközépiskolák viszont nem örvendtek akkora népszerűségnek, mint napjainkban. Ez tükröződik a tanulók társadalmi összetételében is. A távközlés és a gépkocsi iránt különös érdeklődést tanúsító értelmiségi gyerekek (vagy a különös érdeklődést tanúsító értelmiségi szülők gyerekei) mindkét iskolába nagyobb arányban jutottak be, mint a fizikai foglalkozású szülők gyerekei. Persze itt sem feledkezhetünk el arról, hogy három szakközépiskola

adataiból nem vonhatunk le általános következtetéseket, az összes szakközépiskolára vonatkozó vagy reprezentatív adat azonban nincs a hetvenes évekből.

6. TÁBLA

A gimnáziumi tanulók megoszlása településtípusonként, az apa munkajellegcsoportja szerint (1969/70-es tanév)

Az apa munkajellegcsoportja	A szakközépiskolai tanulók közötti megoszlása*			A teljes népességen belül (1970)**
	Budapest	Vidéki város	Község	
Vezető állású/értelmiségi	15	13	6	5
Egyéb szellemi foglalkozású	34	26	18	18
Szadmunkás	29	21	24	23
Betanított munkás	9	8	6	17
Segédmunkás	4	9	13	13
Mezőgazdasági fizikai	1	15	20	22

* *Gazsó 1971*

** *Andorka 1982*

7. TÁBLA

A tanulók megoszlása különböző presztízsű fővárosi szakközépiskolákban az apa munkajellegcsoportja szerint

Az apa munkajelleg csoportja	Puskás Tivadar Táv- közlési Szakközépiskola	Autóközlekedési Szakközépiskola	Közgazdasági Szakközép- iskola (XX. kerület)
Vezető állású, értelmiségi	32,3	26,5	9,5
Egyéb szellemi foglalkozású	31,7	36,5	23,8
<i>Szellemi foglalkozásúak együtt</i>	<i>64,0</i>	<i>63,0</i>	<i>33,3</i>
Szadmunkás	22,7	24,4	47,4
Betanított- és segédmunkás	4,5	5,5	11,0
<i>Fizikai foglalkozásúak együtt</i>	<i>27,2</i>	<i>29,9</i>	<i>58,4</i>
Egyéb kategóriák	8,8	7,1	8,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: *Gazsó 1971*

Az 1997/98-as tanév reprezentatív adatai (8. táblázat) azt mutatják, hogy az iskolatípus legjellemzőbb társadalmi csoportja szadmunkás apák családjából jön. Az azonban megállapítható, hogy az alacsonyabb státusú apák gyermekei itt is hátrányban vannak. Az értelmiségi gyermeknek ugyan nem ez a jellemző középiskolája, de ha már a szakközépiskolát választották, akkor a mintában szereplő értelmiségi/vezető kategória átlagánál nagyobb arányban kerültek elit szakközépiskolába (az első tíz között). Leginkább persze a szadmunkás apák gyerekei túlréprezentáltak az elit szakközépiskolákban, átlaguknál 6 százalékkal nagyobb arányban kerültek ilyen iskolába. A szakképzetlen, munkanélküli, nyugdíjas és rokkantnyugdíjas apák gyerekei viszont szakközépiskolai átlaguknál kisebb arányban.

A belső differenciálódás nem áll meg a szakközépisikolánál. Bármily meglepő, még a legalacsonyabb presztízssú szakmunkásképzőknél is megtalálható. Az 1974-es szakmunkástanuló-vizsgálat eredményei szerint a szakmák presztízsrangsora szorosan összefüggött az adott szakmát tanuló gyerekek társadalmi összetételével, ami azt jelentette, hogy a szakképzetlen szülők gyerekei főként nehéz fizikai munkával járó és rosszul fizetett szakmákat tanultak, az iskolázottabb szülők gyerekei viszont bejutottak a divatosabb és jobb kereseti lehetőségekkel kecsegtető szakmákra is (9. táblázat).

8. TÁBLA

A tanulók megoszlása a szakközépisikolák rangsorában, az apa foglalkozása szerint, 1997/98-as tanév

Az apa foglalkozása	A szakközépisikola helye a Köznevelés rangsorában				Szakközépisikolák átlaga
	1-10.	11-50.	51. és hátrébb	nincs a rangsorban	
Vezető, értelmiségi	14	16	12	11	12
Egyéb szellemi	11	8	10	8	9
Vállalkozó, magángazda	20	19	13	19	18
Szakmunkás	39	30	34	33	33
Segéd-, betanított munkás	5	4	7	9	8
Egyéb	11	23	24	20	20
Összesen	100	100	100	100	100

9. TÁBLA

A tanulók megoszlása a szülők foglalkozása alapján, szakmacsoportok szerint (1974)

Szakmacsoport	A szülők foglalkozása						Átlag N=1039
	mindkét szülő mezőgazda- sági fizikai N=202	az egyik szülő mezőgazda- sági fizikai N=90	a kereső szülő(k) szakképzetlen fizikai(ak) N=258	a kereső szülő(k) szakmunkás(ok) N=231	az egyik nem fizikai N=187	mindkettő nem fizikai N=71	
Csőszerelő	13,4	5,5	4,7	3,9	3,2	2,8	5,9
Építőipar	20,2	20,1	20,9	16,8	12,8	5,6	17,2
Élelmiszeripar	12,4	13,3	6,2	4,8	2,2	5,7	6,9
Textilipar	3,5	6,6	4,3	2,2	2,1	1,4	3,3
Géplakatos	14,4	21,3	18,6	13,4	13,9	15,6	15,8
Kereskedelem	16,8	16,7	15,5	19,0	19,2	5,6	16,7
Villanyszerelő	6,5	1,1	8,9	13,9	13,4	9,9	9,7
Műszerész	5,4	3,3	7,8	7,4	12,8	16,9	8,4
Motorszerelő	5,9	6,6	9,7	11,3	13,4	23,7	10,7
Szolgáltatás	1,5	5,5	3,5	7,4	6,9	12,8	5,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Csáki & Liskó 1978 – számított adat

1974-ben például a mezőgazdasági fizikai foglalkozású szülők gyerekeinek mindössze 12,8 százaléka tanult három elitnek számító szakmában (műszerész, motorsze-

relő, szolgáltatás), míg a szellemi foglalkozású szülők gyerekeinek több mint fele (53,4%). A szülők iskolázottságát elemezve pedig kiderült például az, hogy „a kohászati tanulók között az átlagosnál jóval magasabb azoknak a száma, akiknek sem az apja, sem az anyja nem végezte el a 8 általánost. Ugyanakkor a műszerésztanulók családjában gyakori, hogy legalább az egyik szülő érettségizett” (Csáková & Liskó 1978).

A vizsgálat arra az akkoriban felfedezészámba menő eredményre jutott, hogy „A szakmunkástanulók származási rétegzettségének a szakmák hierarchikus elrendeződése felel meg. [...] A legalacsonyabb rétegeknek a felfelé irányuló foglalkozási és iskolázottsági mobilitás lehetőségét az alacsonyabb presztízsű »hiányszakmák« nyújtják, például kohászat, bányászat, építőipar, textilipar. A »magasabb« társadalmi rétegekből származó gyerekek viszont elsősorban magasabb presztízsű »elit« szakmákat tanulnak, például nyomdászat, műszeripar, autó- és motorszerelés, szolgáltatás. A makroszociológiai tényezők tehát nem csak azt határozzák meg, hogy kiből lesz szakmunkás, hanem azt is döntően befolyásolják, hogy ki milyen szakmát tanul” (Csáková & Liskó 1978).

E végeredmény elérésének eszköze igen egyszerű volt. A keresett szakmákra túljelentkezés volt, tehát válogathattak a jelentkezők között. A válogatás alapja az általános iskolai tanulmányi eredmény volt, amely – mint később látni fogjuk – döntő mértékben a család szociális, kulturális háttérétől függ. A kevésbé kívánatos, nehéz munkákat okító szakmunkásképzőkbe viszont toborozták a gyerekeket – sok esetben különféle kedvezményeket ígérve.

A kilencvenes évekre a szakmák rangsora jelentősen átalakult (10. táblázat). Azok a szakmák, amelyek révén korábban a mezőgazdaságból vagy a szakképzetlenek világából „beléptek” az iparba, illetőleg a szakképzettek körébe, jelentős mértékben leépültek. A hetvenes években legalacsonyabb presztízsűnek számító bányászati szakmacsoport gyakorlatilag megszűnt, tanulóinak létszáma az 1997/98-as tanévben országosan 74 fő volt.

Hasonló a helyzet a textiliparral, amelyben a létszám csak az utolsó nyolc év alatt 96 százalékkal csökkent, vagy a kohászattal, amelyben 64 százalékkal. Miközben a korábbi alacsony presztízsű szakmák egy része megszűnt, az „elitnek” számító szakmák egy része – különböző okok miatt – elvesztette magas presztízsét. A nyomdaipar például azért, mert ilyen szakmával nehéz vállalkozni. Az autószerelő egyrészt azért, mert a gépjárműpark kicserélődése folytán egy „maszek” műhely kialakítása a korábbi kezdőtőke sokszorosát igényli, és erre már csak kevesen képesek, másrészt azért, mert egy régi típusú, mindent javító műhely egyre nehezebben tudja felvenni a versenyt a márkaszervizekkel. A magas és alacsony presztízsű szakmák határa áthelyeződött, a kilencvenes években az új határ az ipari és a szolgáltatási (tercier) ágazathoz tartozó szakmacsoportok között húzódik. Mára az önálló vállalkozási lehetőséget és borraalót nagyobb eséllyel ígérő terciér ágazathoz tartozó szakmák (szolgáltatóipar, kereskedelem, vendéglátás) lettek népszerűbbek.

Mindez nem változtatott azon az általános tendencián, hogy a családi háttér befolyásolja, melyik gyereknek van esélye a keresett szakmára bejutni, és melyiknek nincs. A tendencia maga azonban némileg gyengébben érvényesül, mert közben jelentős folyamatok mentek végbe a középfokú szakképzésben.

10. TÁBLA

Egyes szakmák tanulólétszámának változása, 1990–1997

Szakmacsoport	1990/91	1997/98	1997/98 az 1990/91 %-ában
Bányászat	558	74	13,3
Kohászat	3 260	1 175	36,0
Gépgyártás	57 513	32 373	56,3
Egyéb vas- és fémipar	175	32	18,3
Villamos- és energiaipar	9 921	4 457	44,9
Műszeripar	5 770	2 380	41,2
Építőanyag-ipar	1 400	733	52,4
Vegyipar	1 378	138	10,0
Faipar	9 453	8 718	92,2
Papíripar	358	43	12,0
Nyomdaipar	1 953	793	40,6
Textilipar	4 124	176	4,3
Bőr- és szőrmeipar	5 974	2 124	35,6
Ruhaipar	18 925	11 221	59,3
Vegyes- és szolgáltatóipar	9 001	10 045	111,6
Építőipar	23 753	13 945	58,7
Növénytermesztés	7 507	4 745	63,2
Állattenyésztés	2 169	1 459	67,3
Élelmiszeripar	8 910	5 824	65,4
Kereskedelem	25 679	17 324	67,5
Vendéglátás	10 287	12 022	116,9
Szállítás, hírközlés	1 303	183	14,0
Összesen	209 371	132 637	63,4

Forrás: Szép 1998

11. TÁBLA

Az ipari és terciér ágazathoz tartozó szakmát tanulók megoszlása a szülők iskolázottsága szerint

A szülők iskolázottsága	1994*				1997**			
	Ipari	Tercier	Összesen	N	Ipari	Tercier	Összesen	N
Mindkettő 8 osztály	85,2	14,8	100,0	149	77,7	22,3	100,0	130
Az egyik szakmunkás	79,9	20,1	100,0	353	71,0	29,0	100,0	214
Mindkettő szakmunkás	78,8	21,2	100,0	321	70,6	29,4	100,0	282
Az egyik magasabb	73,3	26,7	100,0	472	71,3	28,7	100,0	209
Mindkettő magasabb	69,2	30,8	100,0	289	76,6	23,4	100,0	111
Átlag/összesen	76,3	23,7	100,0	1 584	72,5	27,5	100,0	946

* Fehérvári & Liskó 1998 (kézirat)

** Az 1997/98-as tanévben elsőéves szakmunkástanulók

Az 1994-es adatokból még jól érzékelhető, hogy a tercier ágazathoz tartozó szakmákba nagyobb eséllyel jutottak be az iskolázottabb, és előnyösebb foglalkozási helyzetben lévő szülők gyerekei, a kilencvenes évek végére azonban ismét megváltozott a helyzet, és ezt jól mutatja a statisztikai próba is. Egyrészt a középfokú iskolákba belépő alacsony létszámú korosztályokhoz alkalmazkodva enyhült a gimnáziumi és szakközépiskolai felvételi szelekció, másrészt a pályakezdő szakmunkások magas munkanélküliségi aránya általában is népszerűtlenebbé tette a hagyományos hároméves szakmunkásképzést. Ezért a szakmunkásképzésben, és csakis itt, elhalványultak az ipari és a tercier szakmák közötti különbségek. A 11. táblázatból látható, hogy az 1997/98-as tanévben kezdő szakmunkástanulóknál már nincs szignifikáns különbség a szakmacsoportokban a szülők iskolai végzettsége szerint. A presztízs különbségek áttevődtek ugyanannak a szakmának szakmunkásképzőben és szakközépiskolában tanulható válfaja közé, és a korábbi elit szakmát tanuló társadalmi kategória a szakközépiskolában csoportosult. Ez azon is lemérhető, hogy míg 1994-ben a szakmunkástanulók 48 százalékát tették ki azok a gyerekek, akiknek legalább egyik szülője szakmunkás-bizonyítványnál magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett, addig az 1997/98-ban elsőéveseknek már csak 34 százalékát, tehát homogenizálódott a szakmunkástanulók társadalmi összetétele, mégpedig a szülők alacsonyabb iskolai végzettségének irányába. Így aztán a szakmacsoportok összefoglaló kategóriái (ipari és tercier) szerint 1997-ben már nem olyan látványos a különbség az iskolázatlan és iskolázott szülők gyerekeinek aránya között. Ha a nagy összefoglaló kategóriákat felbontjuk, akkor azonban azt látjuk, hogy a szakmák presztízhierarchiájának alján megmaradt a korábbi társadalmi szelekció. A ruházati iparban és az építőiparban még a korábbról ismerős egyértelmű tendenciát jelző adatsorokat találjuk:

	Ruházati ipar	Építőipar
Mindkét szülő általános iskolát végzett	16,4	25,4
Az egyik szakmunkás	12,2	15,3
Mindkettő szakmunkás	8,8	9,1
Az egyik szakmunkásnál magasabb végzettségű	8,0	9,3
Mindkettő szakmunkásnál magasabb végzettségű	5,1	5,1

A kilencvenes évek végére valamennyi szakmacsoportban „romlott” a hagyományos, hároméves szakmunkásképzésben részt vevő tanulók társadalmi összetétele. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kilencvenes évek végén lényegesen nagyobb volt az esély arra, hogy ebbe a képzési formába a relatíve hátrányos helyzetű családok gyerekei is bekerüljenek, mint az évtized elején.

Azt lehet mondani, hogy az 1960 körül induló magyar oktatásszociológia mára minden lényeges feltűnő és rejtett tendenciára és mechanizmusra fényt derített, amit az oktatásnak a társadalmi egyenlőtlenséggel és mobilitással kapcsolatos összefüggéseiről tudni lehet. Már csak a díszletek és a jelmezek változnak. A kutatás elért egy olyan pontra, amikor már nem lehet újat megtudni a jelenség mozgatórugóiról, és rendelkezünk némi homályos és globális tudásról a megvalósulás mechanizmusairól. Már régóta ismerjük és használjuk a kulturális tőke (örökség) fogalmát, ami igen erős

magyarázó erővel rendelkezik, és sok jó gondolatra ad alkalmat, de felveti az újabb kérdést: hogyan történik a tőke átörökítése? A kérdéssel foglalkozott a szocializáció kutatása, és tudjuk, hogy a kultúra átörökítési mechanizmusai az utánzáson, a modellkövetésen, az azonosuláson, a kényszerítésen, az internalizáción, az áthagyományozódás kollektív mintázatain (hagyomány, divat) keresztül hatnak – úgy általában, az emberiségnél. A szocializációt sokoldalúan és alaposan leíró elméleti munkák azonban keveset mondanak arról, hogy egyazon társadalom különböző csoportjainál milyen tartalmak „mennek át” ezeken a mechanizmusokon, és még kevesebbet arról, hogy ezek a tartalmak hogyan „mennek át”. Lehet, hogy ezekre a kérdésekre már nem a szociológiának kell a választ megkeresni, de legalább föltenni.

ANDOR MIHÁLY

IRODALOM

- ANDOR MIHÁLY (1987) Alkalmazkodás és karrier: az iskolaigazgatók kiválasztásának mechanizmusai. *Ifjúsági Szemle*, No. 5.
- ANDORKA RUDOLF (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- BÁCSKAI ERIKA & MANCHIN RÓBERT & SÁGI MÁRIA & VITÁNYI IVÁN (1971) Az ének-zenei iskolák hatása. *Valóság*, No. 5.
- BETLEN PÁL (ed) (1924) *Numerus Clausus*. Budapest, A magyar Zsidóság Almanachja Könyvkiadóvállata.
- CSÁKÓ MIHÁLY & LISKÓ ILONA (1978) Szakmunkásképzés és társadalmi mobilitás. *Valóság*, No. 3.
- FERGE SÁNDORNÉ & LÁNG GYÖRGYNÉ & KEMÉNY ISTVÁN (1966) *Társadalmi rétegződés Magyarországon*. Budapest, KSH. (Statistikai időszaki közlemények, 11.)
- GAZSÓ FERENC & PATAKI FERENC & SÁNTHA PÁL & VÁRHEGYI GYÖRGY (1970) *Pályák vonzásában*. Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat.
- GAZSÓ FERENC (et al) (1979) Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. In *Társadalmi struktúránk fejlődése*. Vol. 2. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- GAZSÓ FERENC (1971) *Mobilitás és iskola*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- GUBI MIHÁLY (1985) Szemelvények egy iskola életéből. In: FELVINCZI KATALIN & SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (eds) *Az iskola működése és működészavarnai*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- LADÁNYI JÁNOS & CSANÁDI GÁBOR (1983) *Szelektió az általános iskolában*. Budapest, Magvető.
- SZÉP ZSÓFIA (ed) (1998) *Szakképzés és gazdaság, 1997*. Budapest, Oktatási Minisztérium.
- UTASI ÁGNES (1997) Demokratikus részvétel és hatalom erkölcsse. *Szociológiai Szemle*, No. 2.